

Питання шевченкознавства

Станіслав Росовецький

УДК 821.161.2

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” У ЛІТЕРАТУРНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто рецепцію “Слова о полку Ігоревім” у творчому доробку Т. Шевченка. Доводиться, що поет міг на засланні користуватися російським перекладом Л. Мея, але почав працю над своїм перекладом тільки 1860 року, зосередивши для неї джерельну базу у своїй книгозбірні. Фрагмент “З передсвіта до вечора” є перекладом, рецепція ж “плачу Ярославни” вилилася у два самостійні твори – переспів “Плач Ярославни” й переклад “В Путивлі-граді вранці-рано”. З’ясовуються причини, з яких Шевченко відмовився від задуму створити повний переклад “Слова”.

Ключові слова: Т. Шевченко, “Слово о полку Ігоревім”, рецепція, переклад, переспів, фольклор, давньоруська література.

Stanislav Rosovetsky. “The Tale of Igor’s Campaign”: Taras Shevchenko’s version

This article deals with the literary reworkings of “The Tale of Igor’s Campaign” by T. Shevchenko. The author argues that though the poet has had the Russian translation by L. Mey at his disposal during his exile years, he set to work on his own translation only in 1860, when the necessary sources found their way to his library. The fragment “From Daybreak till Night” should be considered a translation, while the reception of the lamentations of Yaroslav’s daughter gave birth to the two separate works, that is, to the thoroughly modified version of “Lamentations of Yaroslavna” and the translation “In Putivl Early in the Morning”. The reasons that made Shevchenko give up the complete translation of “The Tale” are also discussed in the article.

Key words: T. Shevchenko, “The Tale of Igor’s Campaign”, reception, translation, variation, folklore, Old Russian literature.

Пишучи про Шевченкову літературну рецепцію “Слова о полку Ігоревім”¹ (далі “Слово”), необхідно спочатку окреслити свою позицію стосовно її об’єкта. Адже одна пошукова методика має застосовуватися, якщо “Слово” розглядається як автентична пам’ятка XII ст., і зовсім інша, коли дослідник переконаний, що має справу з підробкою кінця XVIII ст.

Автор цих рядків дотримується думки про автентичність “Слова”, цієї перлини серед художніх скарбів культури Київської Русі, що їх уважають за свою власність українці, росіяни та білоруси. Позиції українців як спадкоємців при цьому дуже міцні, адже твір, безсумнівно, виник на терені сьогоднішньої України. На це вказує передусім мова “Слова”, що її дослідники, як українські [22; 34 тощо], так і деякі російські, починаючи з праці М. Греча [8, 167], уважають давньою українською, у давнішій ученій традиції – “південноруською”. Особливо тут важливі праці В. Козирєва, чиї діалектологічні спостереження (див. особливо: [16]) об’єктивно свідчать про сіверянське походження автора “Слова”.

Ретельні пошуки у збережених часом творах давньої української літератури не привели до знахідки яких-небудь безпосередніх відгуків “Слова”, натомість у XVII ст. в українських літературних текстах спостерігаються ремінісценції

¹ У розвідці використано статті автора, написані для “Шевченківської енциклопедії”.

із “Задонщини”, текстуально пов’язаної із пам’яткою XII ст. [26]. Обставини знайдення в Росії останньої третини XVIII ст. єдиного відомого в науці давнього списку “Слова” досі залишаються загадовими (див.: [21]).

За рукописом, що зберігався, як гадають, у Спасо-Ярославському монастирі, звідки потрапив до колекції обер-прокурора Синоду А. Мусіна-Пушкіна, пам’ятку було надруковано 1800 року [13]. Після загибелі рукопису “Слова” разом з усім зібранням рукописів А. Мусіна-Пушкіна під час французької окупації Москви 1812 року виникла перша здогадка про фальсифікованість цієї пам’ятки. Вона належала М. Каченовському, адептові “скептичної” школи в історіографії першої половини XIX ст.; згодом, уже у XX ст., ідеї скептицизму стосовно “Слова” висували А. Мазон (Франція), А. Зімін (Росія), Е. Кінан (США). Зараз як підробку, однотипну з “Піснями Оссіана” й “Велесовою книгою” та підтриману офіційною радянською наукою, розглядає “Слово” Г. Грабович.

Слід зазначити, що скептицизм стосовно давньоруського походження “Слова” на сучасному рівні дослідження пам’ятки абсолютно безпідставний. Так, на тлі майже суцільно церковної літератури XI–XIII ст. цей світський, зі звертаннями до язичницьких богів твір виглядає дуже незвичним. Водночас на відміну від зазначених фальсифікацій, історія вивчення яких лише додає аргументів на користь скепсису, під час дослідження “Слова” поступово розкривається його відповідність історичним фактам, безупинно роз’яснюються пов’язані з текстом непорозуміння, висвітлюються “темні місця”, знаходяться або в інших пам’ятках, або в діалектах слова, що раніше вважалися гапаксами. Варто стверджувати також, що “Слово” насичено такою сумою історичної, лінгвістичної, фольклористичної та естетичної інформації, якою наприкінці XVIII ст. не міг володіти гіпотетичний його фальсифікатор. Можемо в цьому питанні послатися й на поетичну інтуїцію геніального Шевченка, який не мав жодних сумнівів стосовно автентичності й давнього походження “Слова”.

Що ж до точнішого датування пам’ятки, навколо якого дослідники поламали немало списів, то, виходячи з показань тексту, його створено після поїздки Ігоря Святославовича до Києва невдовзі після втечі з полону й до того, як автор дізнався про смерть 1 жовтня 1187 р. князя Ярослава Володимировича Галицького, що до нього звертається як до живого. Оскільки ж твір, що поетизує та підносить винуватця невдалого походу й zarazом закликає до спільної відсічі половцям, мав політичну актуальність лише восени 1185 року, коли ще залишалася загроза значного половецького наступу, ці місяці й слід визнати вірогіднішим часом його постання.

Коли перші видавці вважали “Слово” “ироическою песнью”, тобто записом усного твору, то й у Шевченкові часи цю пам’ятку пов’язували майже винятково з фольклором, а приятель поета М. Максимович давно вже вбачав у ній “початок тієї народної епопеї, яка потім звучала і звучить у думках бандуристів і в багатьох піснях українських” [18, 94]. Лише значно пізніше з’явилися перші інтерпретації “Слова” як твору літературного (думки того ж М. Максимовича, праці П. В’яземського, В. Міллера), і лише у XX ст. дослідники виробили спільну думку про цей твір як літературний за своєю природою, але написаний під сильним впливом давньоруського фольклору.

Шевченко познайомився із текстом “Слова”, найімовірніше, під час навчання в Академії мистецтв: про це свідчать ремінісценції з плачу Ярославни в одній з його “Думок” (“Вітре буйний, вітре буйний”) (1838). Свого часу О. Білецький обережно пов’язував Шевченкові рядки з “Гамалії” (1844) “Вилітали запорожці на лан жито жати, / Жито жали, в копи клали...” та “А курені килимами, / Оксамитом крити!” із враженнями від, сучасною науковою мовою, епічних тем

“битви-бенкету” й лицарського “презирства до багатой здобичі”, використаних у “Слові” [4, 169].

Уже на засланні Шевченко оприлюднив свій задум повного перекладу “Слова” рідною мовою. У листі від 14 квітня 1854 р. він пише А. Козачковському: “Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик “Слово о полку Игоря”. Так нема в мене подлинника, а переклада читати не втну” [40, 79]. З останнього речення випливає, що Шевченкові був доступний якийсь російський переклад пам’ятки, надрукований окремо, не поряд з оригіналом, як стало тоді вже традицією. Мова може йти лише про переклад Л. Мея [20]. Відомо, що в іншому номері цього ж часопису за той же рік (“Москвитянин”, 1850, №5 за березень) поет прочитав на засланні “Свои люди – сочтемся” А. Островського. Ясно, що перекладати з російського перекладу було би справою безглуздою. Розуміючи обмеженість матеріальних можливостей викладача семінарії в Переяславі, поет пропонує А. Козачковському такий проект: “У вашій семінарській бібліотеці певне єсть издание *Шишкова* або *Максимовича* “Слово о полку Игореву”, перевод с текстом, то ти великої ради моєї любові попроси якого-небудь скорописца списати для меня один экземпляр з переводом текст цієї невеличкої, но премудрої книги...”. За два тижні Шевченко звертається з подібним проханням до О. Бодяньського, але просить уже друкований примірник видання тих же “Максимовича або Шишкова”. Віддати таку книжку з власної бібліотеки О. Бодяньський міг би й пожалкувати, але ж А. Козачковському не важко було зробити й надіслати рукописну копію. Немає сумніву, що обидва поетові приятелі не наважилися зайвий раз спілкуватися із небезпечним кореспондентом.

Тому в повісті “Близнецы”, написаній, як гадають, 1855 року, поет звертається до давньоруського тексту “Слова” по пам’яті; в обох випадках це алюзії (“начну старыми словесы повествование мое тако...”; “ударил по струнам, / И вещи зарокотали” [39, 16, 71]) на Боянів заспів. У тексті повісті другу з них виділено як цитату, окремим рядком, при цьому вона ближча до поетичного перекладу Л. Мея (“Рокотали струны вещи”), тоді як у давній пам’ятці струни “живая”, а “вѣщія прѣсты” – у Бояна. Але про свій задум Шевченко не забуває, і вже з Нижнього Новгорода в листі до М. Щепкіна від 4–5 грудня 1857 р. просить запитати в Максимовича, “чому він не шле мені своє “Слово о полку Игореве”?” [40, 147]. 20 грудня М. Максимович у Москві передає цю книжку, свій український переклад, виданий у Києву того ж року, М. Щепкіну, який і привозить її поетові до Нижнього Новгорода 24 грудня.

У Петербурзі Шевченко продовжує створювати джерельну базу для свого перекладу у власній книгозбірні, де мав видання тексту “Слова” з російськими перекладами Н. Граматіна (1823), М. Максимовича (1837) і Н. Гербеля (1854). У цитованому листі до А. Козачковського він скаржився на завищену ціну книжки Н. Гербеля, що “продається 3 рублі сребром – а бодай він сказився і з своєю книжкою, і з рисунками, проче текста святого” [40, 79]. Видання справді розкішне: із золотим обрізом, текст у рамці, вклеєно гравюри з малюнків М. Зічі на окремих аркушах. Але ж згодом, як бачимо, поет його таки купує (в “Описи книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченко”, не позначено, що книжка має автограф Н. Гербеля [2, 343]), і цей учинок іще раз підтверджує великий пієтет Шевченка до відтвореної видавцем “премудрої книги”.

До власного ж перекладу руки в поета доходять тільки 1860 року. У квітні-вересні він наполегливо працює, відтворюючи українською мовою два фрагменти пам’ятки, а саме картину битви і плач Ярославни. Цього разу збереглися деякі з чернеток, і привід для цього був сумний: якщо поет не зберігав своїх чорнових рукописів, то ці були зібрані друзями після його смерті.

Із цими ж чернетками пов'язане й непорозуміння. П. Попов у загалом ґрунтовній статі про Шевченкові переклади “Слова” писав: “Один з тогочасних знайомих Шевченка М. Д. Новицький у своїх спогадах розповідає, що коли поет читав йому уривки з перекладу “Слова”: “З передсвіта до вечора”, тобто “Бій на Каялі”, то, як зауважує Новицький, ці вірші “дуже нерозбірливо було накидано на клаптиках паперу, а то прямо на стінах його квартири-келії” [25, 401]. При цьому П. Попов посилається на відому біографію О. Кониського, але ні в ній, ні у джерелі, на яке цей біограф посилається у спогадах М. Новицького [23, 730-733], про переклад поетом “Слова” зовсім не згадується.

Узагалі ж накидати чорнові уривки поезій на клаптиках паперу – це була давня звичка Шевченка. Видавець першого “Кобзаря” П. Мартос розповідав, як десь 1838 року він побував у квартирі поета, де на столі “разбросаны были в живописном беспорядке <...> разные полуизорванные, исписанные бумаги <...>; на полу валялись тоже полуизорванные, исписанные бумаги...”. На одній з них – це був “кусок исписанной карандашом бумажки” – мемуарист розібрав чотиривірш, у майбутньому надрукований у складі поеми “Тарасова ніч”. Нарешті, Шевченко “вытащил из-под кровати лубочный ящик, наполненный бумагами в кусках...” [19, 78-79]. У споминах, створених майже чвертю століття пізніше від описаних подій, П. Мартос дещо перебільшує свою роль у виданні першої збірки поета (див.: [5, 32]), але навряд чи помиляється в наведених живих деталях.

Стосовно ж чернеток до перекладу “Слова”, то проблему становить відносно значна їх кількість – 6 чернеток до фрагмента “З передсвіта до вечора” і 5 чорнових фіксацій попередніх стадій роботи над “Плачем Ярославни”, при цьому можна припустити, що не всі авантексти дійшли до нас. Чи не свідчить це про творчі труднощі, що їх змушений був долати автор? Таку здогадку не варто відкидати. Можна думати, що труднощі виникли під час вироблення конкретного підходу до відтворення “Слова” українською мовою. Поет коливався між двома концепціями – вільної творчої інтерпретації тексту давньої пам’ятки і ближчого до оригіналу, але теж поетичного перекладу. Він був знайомий з “перекладами”, зробленими в річищі першої концепції: коли Максимович відтворював середньовічну пам’ятку у стилі українського пісенного фольклору XIX ст., то Мей використовував як резервуар стилістичних зразків тогочасний російський фольклор. М. Максимович, передаючи наприкінці 1857 р. поетові свій переклад, так визначив його спрямованість: “Бач, і я на старості став віршівник і з письменного книжного Ігоря зробив співаку” [24, 645]. На справді вдалі переклади “Слова” за другою моделлю тоді ще не спромоглися ні українські, ні російські поети, Шевченкові довелося створювати цю модель самотужки. При цьому він відмовився від відвертої стилізації “Слова” під українську думу або історичну пісню і в межах згаданої другої моделі відтворення “Слова” вагався між двома формами поетичної рецепції пам’ятки, які в сучасному літературознавстві отримали назви “переспіву” й “перекладу”.

Самий акт переписування фрагментів “З передсвіта до вечора” і “Плачу Ярослави” до “Більшої книжки”, де між ними було переписано інші поезії, свідчить, що поет, відмовившись (поки що?) від задуму повного перекладу, вважав тексти цих фрагментів за більш-менш самостійні та завершені поетичні твори.

Оскільки першим Шевченко переніс до “Більшої книжки” фрагмент “З передсвіта до вечора”, то з нього й почнемо конкретний аналіз. Текстологічні спостереження П. Попова виявили у збережених часом рукописах Шевченка “сім <...> авторських варіантів перекладу” [25, 402], за М. Павлюком, автором приміток до видання фрагмента в останньому академічному дванадцятитомнику,

їх шість [38, 739]. Фактично йдеться про чотири рукописи Шевченка (сучасні шифри: ІЛ, ф. 1, №№ 3, 15, 40, 67), один з них (№ 15) містить варіанти трьох уривків фрагмента, і текст підрядкових приміток у виданні “Кобзаря...” 1876 року [15, 361], що відбиває нині не відому чернетку. Із цих текстів, як це доводить М. Павлюк, ті, що зафіксовані на лицевій сторінці окремого аркуша (№ 15) в основній його площині, на березі та внизу, відтворюють початковий етап роботи поета над перекладом фрагмента, а над другою його частиною він працював уже в рукопису № 3; отриманий же текст переписав знову в рукопису № 15, уже на звороті. Чотири рядки, де змальовується реакція половецького “поля” на битву (№40), у подальшій роботі над перекладом не використовувались [38, 739-740]. Варіанти, підведені у празькому “Кобзарі...” 1876 року, безсумнівно, відбивають якийсь посередній етап роботи Шевченка над перекладом фрагмента.

У науковій літературі уривок “З передсвіта до вечора” називають то перекладом (І. Айзеншток, П. Попов, О. Білецький, Ю. Івакін, Є. Водолазкін), то переспівом (М. Павлюк). Навіть із найпростішого, здавалось би, кількісного боку остаточний текст фрагмента “З передсвіта до вечора” подібніший до перекладу, аніж до переспіву. У ньому 113 словоформ, тимчасом як у реконструкції С. Маслова за таким же сучасним українським поділом на слова відповідний фрагмент містить 100 словоформ [31, 19]. Для оцінки цього співвідношення корисно навести довжину відповідного фрагмента в перекладі М. Максимовича (1857) – 141 словоформа, та О.-Ю. Федьковича – 124. Коли ж придивитися до закономірностей, що виявились у процесі роботи Шевченка над текстом, то однією з них була тенденція відмови від художніх рішень, надто далеких від оригіналу; зокрема, поет не використав у подальшій праці яскраву, цілком самостійну за образністю картину: “Тихе поле аж крикнуло, / Аж заридало, потряслось, / Тугу-журбу та ту неволю / На землю руську принесло” [38, 538]. Отже, стосовно уривка “З передсвіта до вечора” маємо приєднатися до думки, що основним завданням для Шевченка “було не стільки скласти новий твір на тему “Слова”, як це нерідко траплялося в історії його перекладів, скільки точно передати сенс і особливості оригіналу” [6, 225].

Аналізуючи ж текст фрагмента, переписаний до “Більшої книжки” як завершений твір, почати маємо зі змін, унесених поетом до, нарізно, структури та текстури (за Дж. Ренсомом) оригіналу. У першому аспекті ці зміни незначні, йдеться, власне, про одну лауну. Поет не створює відповідника поясненню автора “Слова”, чому Ігор завертає полки: “жаль бо ему мила брата Всеволода”. Тому, мабуть, що хотів увиразнити суспільне значення змальнованої трагедії.

Стосовно ж текстури оригіналу, тобто мовного та образного оформлення сюжетної структури, то її Шевченко виразно наближає до українських уснопоетичних зразків ХІХ ст. Так, конструкції “Слова” з множиною (“летять стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломы”) поет послідовно переводить в однину (“Летить стріла каленая, / Бряжчить шабля о шеломи...”), створюючи характерні для фольклору синекдохі (пор. у думі “Федір безродний, бездольний”: “То там-то много війська, гей, понажено / Да через мечу положено”). Наприкінці цієї ж першої строфи поет ампліфікує емоційне визначення поля бою, випереджаючи давньоруські емоційну обставину “въ полѣ незнаемѣ” й географічне позначення “среди земли Половецкыи” зрозумілим українцеві нового часу локумом “в степу”.

У другій строфі, як слушно зазначає П. Попов, поет використовує “відому українську пісню” “Чорна роля заорана...” [25, 403], знайому йому за збірником М. Максимовича 1827 р. Проте слід зазначити, що образність цієї пісні позначилась головним чином на авантексті фрагмента, в остаточному ж тексті її

слід залишився лише в одному слові “поорана” в рядках: “Чорна земля копитами / Поорана, поритая”. Проте внесений поетом новий фольклоризм несе важливу стилістичну функцію, повертаючи давній тріадній формулі дружинної поезії (землю поорано, посіяно, полито) первісну внутрішню логічність метафоричної картини, адже у “Слові” мотив оранки зник або прихований: “Чръна земля подъ копыты...” Перекладаючи ж речення, що містить зроблене автором пам’ятки індивідуальне ускладнення усної формули (“тугою взыдоша по Руской земли”), Шевченко, своєю чергою, ампліфікує його за рахунок синонімічної пари (А. Євгенієва), властивої усній поезії: “І журба-туга на тім полі / Зійшла для Руської землі” (пор. в українських піснях: “тяжко-важко”, “мед-вино” та ін.). В останньому вірші строфи заміна “на” на “для” замінює просторовий аспект на телеологічний, що знов-таки трохи підсилює громадське звучання тексту.

Перекладаючи ж наступне риторичне запитання давнього поета (“Что ми шумить, что ми звенить давеча рано предъ зорями?”), Шевченко позбавляє його ознак авторської індивідуальної, особистої зацікавленості – мабуть, тому, що не знаходив такої в думках як українських епічних аналогах “Слову”. Цікавої переробки зазнав оригінал у подальших рядках, у відповіді на риторичне запитання: “То повертає / Той Ігор військо на пригоду тому буй-туру Всеволоду”. Як уже згадувалося, поет не відтворює сентиментальне пояснення оригіналу (“жаль бо ему мила брата Всеволода”), замість нього – лаконічне “на пригоду”, тобто через нещастя [30, 412]. Застосований Шевченком повтор (“То... той... тому”) наслідує, з одного боку, поетику дум. Так, у надрукованій поетом у “Букваре южнорусском” думі про Марусю-богуславку знаходимо: “То тоді дівка бранка, / Маруся, попівна Богуславка, / Теє зачувала...”; початкове “То...” див., зокрема, ще в думках – про пирятинського поповича Олексія в тому ж “Букварі...”, “Козак-гомота” та “Іван Богуславець”. Але ж таке застосування вказівних займенників прикметне і для інших фрагментів “Слова”: “То было въ ты рати и в ты плъкы...”; “Тъй бо Олегъ...”; “Тъй клюками подпръся...”; “Того старого Владиміра...” та ін.

Остання ж строфа відрізняється доволі точним відбиттям образності оригіналу, звертають на себе увагу лише три незначні відхилення. Перший – це пропуск епітета Каяли “быстрой” – або через метричні причини, або як такого, що не працює на загальну тональність фрагмента, індиферентного стосовно неї. По-друге, Шевченко пов’язує сполучником “бо” повідомлення про розлучення братів та про брак “кровавого вина”, що переводить перше до складу метафоричної картини “битви-бенкета”. Цікава й заміна метафоричного вислову “кровавого вина” на “крові-вина”, увиразнена амбажеманом. Шевченко тут створює конструкцію за моделлю, яку О. Квятковський називає “порівнянням-образом” [14, 281], модель ця використовується й у фольклорі (наприклад: “Там маю перлу-сусіду...” [34, 676]). І нарешті, поет значно ускладнює один з двох варіантів формули “жаль рослин по загиблих вояках”, оформлених у “Слові” (можливо, під впливом поетики псалмів) як “стилістична симетрія”: суворий паралелізм формули ніби розмивається за допомогою амбажеману, синонімічної пари, паузи, тавтологічного підхоплення-повтору: “Хилилась, / І слалась, плачучи, трава, Високі гнулись деревá... / Додолу гнулись, журились!” До того ж замість давньоруського “жалощами” поет вставляє “плачучи”; реальною підосновою образу слугує, мабуть, поява роси на траві. Певну “активізацію” образності паралелізму можна побачити й у появі епітета “високі”.

Оказіональні, ніби випадкові, рими (зокрема парні: “пригоду” – “Всеволоду”, “трава” – “деревá”), а також поліметрія фрагмента вказує, що поет орієнтувався й на особливості поетичної мови української думи. Проте Шевченко як

публікатор дум друкував їх без поділу на строфи або “періоди” (Ф. Колесса), тоді як аналізований переклад поділено на строфи, хоч і різні за обсягом. Коли ж зважити й на збереження давньоруської лексики (“шеломі”, “пир”, “середі”) і граматичних форм (“костьми”, “каленая”), то можна сказати, що доволі чітка орієнтація Шевченка-перекладача на імперсональні форми української усної епіки була пов’язана і з настановою на певну реконструкцію за допомогою “Слова о полку Ігоревім” її архаїчних першозразків.

Під спільною назвою “Плач Ярославни” фактично приховуються два самостійних поетичних твори Шевченка, що становлять собою переспів і переклад відповідного фрагмента “Слова о полку Ігоревім”. Над “Плачем Ярославни” поет працював у 1860 році, 4 червня він переписав до “Більшої книжки” чистовий текст повного переспіву під назвою “Плач Ярославни”, а 14 вересня – перекладу лише фрагмента “плачу” без назви, з початковим рядком “В Путивлі-граді вранці-рано”. Збереглися фіксації попередньої Шевченкової роботи над цими текстами. Це друковані відтворення загублених чернеток переспіву в “Кобзарі” 1876 року й журналі “Вечорниці” (1863, № 12). Чернові варіанти перекладу збереглися в автографах, а саме на звороті офорта “Автопортрет із свічкою” (ДМУОМ, № Гр 2157) і в рукопису ІЛ, ф. 1, № 3; ще один невідомий автограф відбито в “Кобзарі” 1876 року.

Наявність указаних авантекстів дала змогу дослідникам (П. Попову, І. Айзенштоку, Л. Білецькому, М. Павлюку та ін.) відтворити основні тенденції поступового художнього осмислення та перекладу Шевченком ламентаций Ярославни у “Слові”. Це тяжіння до більшої історичної достовірності та виявлення фольклорно-пісенних конотацій тексту. Таким чином, ми отримуємо можливість зосередитися на аналізі співвідношення з текстом пам’ятки й переспіву і фрагмента перекладу в тому вигляді, що його поет уважав остаточною.

Історики літератури не дійшли спільної думки стосовно питання, наслідуванням якому конкретно фольклорному жанру є плач Ярославни в пам’ятці. Д. Лихачов безальтернативно вважає його “плачем”, тобто голосінням [17, 22-23]. Проте В. Адріанова-Перетц констатує тут “об’єднання двох традицій – народного голосіння, з одного боку, і заклиналих формул – з другого” [1, 109]. Водночас Р. Якобсон зазначає, що цей фрагмент “складається зі вступу й трикратного плачу”, але тут же вказує на його “заклинальні зачини”, а в цілому фрагменті бачить “замовляння-голосіння княгині” [41, 32]. Натомість Б. Сапунов доводить, що “за своїм характером “плач” Ярославни в основній своїй частині (три абзаци з чотирьох) є типовим язичницьким замовлянням” [28, 321]. Необґрунтованими слід визнати дві здогадки. Це гіпотеза Л. Соколової, за якою в початковому абзаци “плачу”, названому Р. Якобсоном “вступом”, нібито змальовується подорож Ярославни зозулею на Дунай за казковими “живою” і “мертвою” водами [33, 38-67], і погляд Т. Голіченко, відповідно до котрого плач Ярославни має “у своєму оформленні та структурі багато спільного з камланням шамана” [7, 71].

На нашу думку, створюючи за Ярославну її “плач”, автор “Слова” користувався барвами, запозиченими і в голосіння, і в замовляння, але, як і завжди, суттєво та вигадливо переосмислив фольклорні прототипи. При цьому “вступ” (Р. Якобсон) функціонально відповідає “виходу” у структурі замовляння, коли той, хто замовляє, виконує в дійсності певні ритуальні дії, що передують словесному заклинанню, або лише каже про них. Водночас Ярославна обіцяє виконати над забитим, як їй здається, чоловіком ритуал омивання перед похороном. Далі звертання до Вітру й Сонця відповідає такому структурному компоненту голосіння, як докір зняряддю, що заподіяло смерть, і лише звертання до Дніпра повноцінно виконує функцію замовляння.

Шевченко, як і його сучасники, убачав початок “плачу” у словах “Ярославнынъ глась слышить: зигзицею незнаемь рано кычеть”; популярну тепер кон’єктуру, за якою від попереднього тексту Першодруку відривають і додають “на Дунаѣ”, тоді ще не було запропоновано. Але, мабуть, він відчував якусь лакуну, бо доповнив початок свого переспіву за рахунок указівки на місце дії, запозиченої із середини “плачу”: “В Путивлі-граді вранці-рано / Співає, плаче Ярославна, / Як та зозуленька кує, / Словами жалю додає”. І хоч поет, як і Максимович до нього, як і абсолютна більшість пізніших українських перекладачів, оминає “темне” слово “незнаемь”, він одразу ж починає вільно ампліфікувати, “розспівувати” давній текст. У джерельному фрагменті поеми 49 графем у 7 словах, їм відповідають 79 графем у 15 словах Шевченкового автографа, і вже це свідчить, що перед нами переспів. (У повних текстах кількісні параметри “переспівування” теж красномовні: 849 графем у 155 словах у пам’ятці та 1036 графем у 215 словах у Шевченка). До того ж метафору замінено порівнянням з уснопоетичною зменшеною формою, додано типово фольклорні тавтологічний повтор в обставині та подвоєння присудку. З’являється й народний фразеологізм, що знаменує вже поетове переосмислення тексту джерела: ідеться про те, що ридання княгині доповнюється її словесним голосінням. Про те, що Шевченко, в усякому разі, не вважав “плач” лише голосінням, свідчить щойно згадане подвоєння присудку: княгиня в нього “співає, плаче”, а українське голосіння – це в жодному разі не спів. Але ж і замовляння не співалися.

Порівнявши спочатку Ярославну із зозулею (“Як та зозуленька кує”), у власне монолозі Ярославни Шевченко зберігає, ідучи за давньоруським джерелом, загадкове “зигзицею”, але ж відразу ніби й пояснює, про що мова: “Тією чайкою-вдовицею...”. Думки дослідників розійшлися, якого птаха мав на увазі автор “Слова”: деякі вбачають у ньому зозулю, інші ж прислухаються до київського зоолога М. Шарлеманя, за спостереженнями якого “на Десні, між Коропом і Новгород-Сіверським селяни називають місцями гігичкою, зігичкою, зігичкою – чайку, російською мовою пігалицю або чибіса” [36, 115]. Отже, ідеться про птаха (*vanellus vanellus*), якого українською мовою називають чайкою, а українці над верхньою течією Десни – “гігичкою, зігичкою, зігичкою”. М. Шарлемань першим зв’язав із особливостями крику й польоту чайки-“зигзиці” і сказане про себе далі Ярославною: “Зегзица-пігалиця, чиї сумні крики, чия звичка, літаючи над водою, ніби торкатися її поверхні крилом (звідти “омочу бебрян рукав в Каялереце”), <...> стала образом убитої горем Ярославни” [37, 215-216].

Шевченко у вказаних М. Шарлеманем містах не бував, але таке найменування чайки міг чути. Хай там як, але автор “Слова” двічі називає Ярославну “зигзицею”, маючи на увазі, безперечно, того ж самого птаха, а Шевченко спочатку порівнює княгиню із зозулею, потім вона вже сама метафорою ототожнює себе з іншим птахом, “зигзицею” (*vanellus vanellus*?), уточнюючи, що йдеться про “чайку-вдовицю”, або ж тільки поетично ускладнюючи першу метафору.

Те, що чайку названо “вдовицею”, ніби вказує, що і Ярославна тут оплакує свого чоловіка як уже померлого. Та й Сонцеві вона докоряє, що цей “огненний господин” “Спалив і князя і дружину”, й у фіналі поезії констатує: “Загинув ладо...”. Проте, якщо можна довіряти публікації чернетки переспіву в “Кобзарі...” 1876 року, спочатку княгиня в нього казала: “Там десь далеко умирає / Мій любий князь на самоті”. Нарешті, уже в остаточному тексті переспіву прохання до Дніпра (“Моє ти ладо принеси, / Щоб я постіль весела слала...”) Ярославна передбачає, що чоловік, на її думку, живий. Коли ж узяти ще до уваги, що до “Вітрила-вітра” Ярославна звертається так, ніби битва ще продовжується (“Ти ханові метаєш стріли?”), доводиться зробити висновок, що Шевченко прагнув

відтворити психічний стан жінки, яка лише знає чи навіть передчуває, що з її чоловіком сталося нещастя, і в розпачі перебирає можливі варіанти – від щасливого повернення додому здоровим і здатним до любовних стосунків і до смерті в далекому чужому степу. Цю художню концепцію Шевченко розробив самостійно, у давньоруському тексті знайшовши лише натяки на неї.

Але на що у “Слові” не було й натяку, так це на фінальну готовність Ярославни померти “насамоті”, якщо її коханий чоловік справді вмер: “Загинув ладо... Я загину!”. Узагалі ж це фольклорна ремінісценція. У типовій структурі похоронного голосіння присутній мотив “краще не жити без померлого (-ої)” [9, 150]. У народних баладах помирають, не стерпівши загибелі коханої людини, неодружені закохані (див. №№ 06-КБ-01 та 06-КБ-03 у покажчику: [12, 3]), у такому вигляді відбився цей мотив і в поезії самого Шевченка (“Думка (Вітре буйний)”; “Причинна”). Проте таку ж колізію з одруженими персонажами поет міг знайти хіба що в “Ромео і Джульєтті” Шекспіра або в давньому російському Житті Петра й Февронії, що його згадує в повісті “Капитанша”. Самогубство засуджується у християнстві, але, по-перше, у переспіві маємо лише натяк на нього (у чернетці, що відбилася в “Кобзарі” 1876 року, було відвертіше: “І розіб’юся о скалу”), а по-друге, поет підкреслює язичницькі риси у світогляді давньоруської княгині. Зокрема, у звертанні до Дніпра він додає епітетів, що посилюють шанування та прославлення (“Дужий і старий, / Широкий Дніпре, немалий!”; “О мій Словутицю преславний!”), а Сонце двічі називає святим (“Сонце пресвятеє...”; “Святий, огненний господине!”).

Акцентування на язичництві Ярославни корелює з ще однією тенденцією переспіву, на яку вже звертали увагу дослідники. Це намагання Шевченка зберегти, а часом й увиразнити історичний колорит, водночас звертаючись до зрозумілих читачеві реалій та інколи спрощуючи текст. Неясне “бебрянь рукавъ” він замінює на “рукав бобровий”, поетичне “по Дунаєви” на фактографічне “понад Доном”, у чому П. Попов слушно вбачав слідування виправленню Н. Грамматина [25, 404]. Темне означення у словосполученні “хиновьскыя стрѣлки” він услід за перекладом у Першовиданні передає як “ханські”. У цьому річизні слід розглядати й заміну “насады” (“Слово”) на множину вживаного й у XIX ст. слова “байдак” у рядку “Носив эси на байд[ак]ах”. Виходячи з того, що перше в тексті “плачу” вживання слова “насад” поет залишив у своєму переспіві, одразу ж, у прикладці, пояснивши (“Гойдай насади-кораблі”), а слово “байда” фактично в тому ж значенні існує в південноросійських діалектах [29, 53], можна було би спробувати відмовитися від кон’єктури в шевченківському тексті. Проте це недоцільно, бо кон’єктура якраз відтворює риму (“байд[ак]ах” – “Кобяка”) і ритмічний малюнок – заримовані два рядки чотиристопного ямба з пірихіями в передостанній клаузулі.

Друга поезія Шевченка на тему плачу Ярославни, “В Путивлі-граді вранці-рано”, становить собою фрагмент уже перекладу цієї частини давньоруської пам’ятки, що обривається на половині звертання княгині до вітру. Коли у відповідному джерельному тексті маємо 276 графем у 46 словах, то в поезії Шевченка – 290 графем у 57 словах. Кількісна різниця пояснюється тією обставиною, що початковий рядок поет переніс сюди з переспіву, скориставшись ним, неначе виробленою індивідуальною формулою. Цей рядок – єдиний відступ у творі від прийнятого в ньому принципу перекладу, якомога ближчого до оригіналу. Слідуючи цьому принципу, Шевченко повертається до мотиву польоту Ярославни зозулею (“полечу, – рече, – зозулею...”), що вже у “Слові” походить, напевно, із давньоруської обрядової пісні, яка збереглася у фольклорі трьох східнослов’янських народів, частіше під назвою “Стріла” (порівн.: [11, 133-134]). Так само й у баладній версії до вбитого вояка тут прилітають три зозулі – це мати, сестра й “мила” (український баладний варіант уміщений у

показчику Л. Єфремової під № 15-РБ-11 [12, 7], текст: [3, 194-195]). Мотив “прильоту трьох зозул” до мертвого тіла “молодця” зустрічається і як складова частина інших балад (№ 35.0 у показчику Ю. Смирнова: [32, 23]). І в лексичі Шевченко повертається до читань “Слова”, таких як “рече” (у переспіві “квилить, плаче”), “бебряний”, “хиновські”, відмовляється від виправлення “понад Доном” на користь “по Дунаєви” Першодруку (“Понад Дунаєм полечу”), сприймаючи, мабуть, тепер “Дунай” як поетичну назву річки взагалі. Так само як і в переспіві, поет використовує чотиристопний ямб, але цього разу неримований, а тим самим ближчий до ритміки пам’ятки.

З історико-літературного погляду відтворення “Слова” новими мовами середини ХІХ ст. відбивають певне культурологічне протиріччя. “Слово”, твір максимально можливої в середньовіччі поетичної індивідуальності (М. Грушевський називав його пам’яткою, що вражає “високою витонченістю свого артизму”, і саме тому “дуже модерною” [10, 193, 194]), тоді ще сприймався не як авторський, а як фольклорний, і використання його тексту не відповідало вимогам кодексу про авторство нового часу. Своєю геніальною інтуїцією Шевченко відчував тут певний негаразд, в умовах якого добрий смак і письменницька етика підштовхували до мінімізації власного втручання в текст, що відтворюється новою літературною мовою. Саме так можна пояснити той безперечний факт, що у своїй праці над текстом поет рухався від більшої вільності інтерпретації до власне поетичного перекладу в його сучасній формі.

Згадане протиріччя дає можливість кинути світло й на таку непросту проблему, як мотивація відмови Шевченка в 1860 році від задуму створити повний переклад “Слова”. Досвід, отриманий під час праці над двома обраними фрагментами пам’ятки, диктував би і створення повного перекладу саме як перекладу, максимально близького до давньоруського оригіналу. Але ж поет не мав смаку саме до перекладів і бажання ними займатися. Поетичні переклади в сучасному розумінні відсутні у збереженому часом і творчою волею доробку Шевченка (переклади поезій Міцкевича він знищив), що пов’язано з певними константами його творчої особистості (див.: [27, 55-57]), та й “подражаній” (у сучасній термінології – переспівів) саме літературних творів він написав небагато.

Крім того, тодішній стан вивчення “Слова” вимагав від перекладача самостійного осмислення його “темних місць”, що потребувало неабиякої начитаності саме в давньоруських пам’ятках, твердого володіння давньоруською мовою та обізнаності в побуті “русичів” ХІІ ст. Таких специфічних знань та бажання їх добувати поетові цілком вистачило на опрацювання двох фрагментів, але що й на повний текст їх стане, він мав підстави сумніватися. До того ж і з психологічного боку наполеглива, достатньо одноманітна напівнаукова праця над перекладом “Слова” більш була дотична до змушеного усамітнення Шевченка в Ново-Петровському укріпленні, ніж до його розсіяного світського життя в Петербурзі: не випадково в тому ж 1860 році поет не написав жодного твору великого формату, лише короткі емоційно-філософські ліричні твори.

Можна здогадатися, що повним текстом перекладу поет хотів продовжити художнє дослідження давньоруського періоду вітчизняної історії, блискуче розпочате в циклі поем “[Царі]”. Що ж, і переклади фрагментів були певним кроком у цьому напрямку. Якщо поет, перекладаючи давньоруську поетичну пам’ятку, мав намір продемонструвати можливості, що їх подає “наш прекрасний український язик”, то він їх продемонстрував і на вужчому матеріалі, і свій внесок у повернення “Слова” до естетичної скарбниці українського народу зробив, по-перше, своїми фрагментами, що недаремно ж використовувалися у шкільному викладанні, а по-друге, показавши гідні шляхи майбутнім перекладачам і поетичним інтерпретаторам видатної пам’ятки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адрианова-Перетц В.* Древнерусская литература и фольклор. – Ленинград, 1972.
2. *Анісов В., Серета Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1976.
3. *Балади.* – К., 1987.
4. *Білецький О.* “Слово о полку Ігоревім” та українська література ХІХ–ХХ ст. // *Матеріали до вивчення історії української літератури.* – К., 1959. – Т. І.
5. *Бородін В.* Над текстами Т. Г. Шевченка. – К., 1971.
6. *Водолазкин Е.* Шевченко Тарас Григорьевич // *Энциклопедия “Слова о полку Игореве”.* – СПб., 1995. – Т. 5.
7. *Голыченко Т.* Мифологические мотивы в “Слове о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и древнерусская философская культура. – М., 1989.
8. *Греч Н.* Чтения о русском языке. – СПб, 1840.
9. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 1.
10. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 2.
11. *Гусев В., Марченко Ю.* “Стрела” в русско-белорусско-украинском пограничье (К проблеме изучения локальных песенных традиций) // *Рус. фольклор.* – 1987. – Т. 24.
12. *Єфремова А.* Каталог українського пісенного фольклору. Сюжетно-тематичний покажчик (любовна, родинно-побутова лірика та епіка) // *Народознавство.* Спецвипуск № 2. – 1994. – Лютий.
13. *Ирошечская* песнь о походе на половцов удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича... – М., 1800.
14. *Квятковский А.* Поэтический словарь. – М., 1966.
15. *Кобзар* з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полянского. – Прага, 1876.
16. *Козырь В.* Словарные параллели к лексике “Слова о полку Игореве” в современных брянских и других народных говорах // *Брянские говоры: Сб. научн. статей.* – Ленинград, 1975. – Вып. 3.
17. *Лихачев Д. С.* “Слово о полку Игореве” и культура его времени. – Ленинград, 1976.
18. *Максимович М.* [Рец. на кн.: *Вельтман А. Ф.* Песнь ополчению Игоря Святославича, князя Новгород-Северского. М., 1833] // *Молва.* – 1833. – № 23 и 24.
19. *Мартос П.* Эпизоды из жизни Шевченка // *Воспоминания о Тарасе Шевченко.* – К., 1988.
20. [Мей А.] Слово о полку Игореве... // *Москвитянин.* – 1850. – № 22. – Ноябрь. – Кн. 2. – Отд. 1.
21. *Моисеева Г.* Спасо-Ярославский хронограф и “Слово о полку Игореве”: (К истории сборника А. И. Мусина-Пушкина со “Словом”). – Изд. 2. – Ленинград, 1984.
22. *Німчук В.* “Слово о полку Ігоревім” і народна мова // *Мовознавство.* – 1967. – № 4; 1968. – № 1.
23. *Н. Д. Н.* К биографии Т. Г. Шевченко // *Киевская старина.* – 1889. – Март.
24. *Пономарев С.* Из писем Максимовича к Шевченку // *Киевская старина.* – 1884. – № 4.
25. *Попов П.* “Слово о полку Игореве” в переводе Т. Шевченко // *Слово о полку Игореве: Сб. исследований и ст.* – М.; Ленинград, 1950.
26. *Росовецький С.* “Слово о полку Ігоревім” в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур // *Рад. літературознавство.* – 1985. – № 7.
27. *Росовецький С.* Тарас Шевченко і фольклор: Монографія. – К., 2011.
28. *Сапунов Б.* Ярославна и древнерусское язычество // *Слово о полку Игореве – памятник XII века.* – М.; Ленинград, 1962.
29. *Словарь* русских народных говоров. – М.; Ленинград, 1966. – Вып. 2. Ба-Блазниться.
30. *Словарь* української мови, зібрала редакція журналу “Кієвская Старина” / Упорядк., з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – У Києві, 1909. – Т. 3.
31. Слово о пльку Ігоревѣ в українських художніх перекладах і переспівах ХІХ–ХХ ст. / До вид. підг. С. І. Маслов. – К., 1953.
32. *Смирнов Ю.* Восточнославянские баллады и близкие им формы: Опыт указателя сюжетов и версий. – М., 1988.
33. *Соколова А.* Мотив живой и мертвой воды в “Слове о полку Игореве” // *Труды Отдела древнерусской литературы.* – 1993. – Т. 48.
34. *Українські народні пісні* в записках Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / Упорядк., текстолог. інтерпрет. і коментарі О. І. Дея. – К., 1974.
35. *Чапленко В.* Мова Слова о полку Ігоревім. – Вінніпег, 1950.
36. *Шарлемань Н.* Из реального комментария к “Слову о полку Игореве” // *Труды Отдела древнерусской литературы.* – 1948. – Т. 6.
37. *Шарлемань Н.* Природа в “Слове о полку Игореве” // *Слово о полку Игореве: Сб. исследований и ст.* – М.; Ленинград, 1950.
38. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 2.
39. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 4.
40. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 6.
41. *Якобсон Р. О.* Композиция и космология плача Ярославны // *Труды Отдела древнерусской литературы.* – 1969. – Т. 24.

Отримано 25 травня 2013 р.

м. Київ